ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

शिक्षणातील आव्हाने आणि संधी

Challenges and opportunities in Education

प्रा. सौ. मुने वैशाली दिनेश
अधिव्याख्याता सुभाष आण्णा कुल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पाटस

प्रस्तावना :

१९८८ च्या शैक्षणिक धोरणाने भारतातील शैक्षणिक प्रणालीला विशिष्ट दिशा दिली. शिक्षणामुळे राष्ट्रीयत्वाची भावना रुजायला हवी. राष्ट्रीय अस्मिता विकसित व्हावी, ह्या दृष्टीने शिक्षणाचे संस्कार मिळावत ही अपेक्षा करण्यात आली. मनुष्याचा संपुर्ण आणि सर्वांगिण विकास केवळ शिक्षणामुळे होऊ शकतो. म्हणुन शिक्षणाच्या सर्व पैलुंकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. हे लक्षात घेऊन योजना आखण्यात आल्या.

जीवन आणि शिक्षणातील आव्हाने :

मानवी जीवनातील सर्व आव्हाने ही शिक्षणाची आव्हाने ठरतात. प्रत्येक आव्हानाला तोंड देणारा विचार हा शिक्षणातील नव विचार प्रवाह ठरतो. जीवनातील आव्हाने ही कालांतराने शिक्षणातील आव्हानेच होऊन जातात. वैयक्तिक तसेच सामाजिक जीवनाचा शिक्षणाशी जेथे जेथे संबंध येतो तेथ तेथे बदलत्या कालानुसार नवीन आव्हाने निर्माण होतात. शिक्षण सर्वांसाठी हवे आणि ते चांगल्या दर्जाचे हवे. मुळामध्ये शिक्षणाबाबतची ही संख्यात्मक व गुणात्मक अपेक्षाच एक मोठे आव्हान बनते व या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी त्यानुसार संबंधित नवविचार प्रवाह (संधी) निर्माण होत जातात.

सामाजिक परिस्थितीतील आव्हाने :

ही आव्हाने शिक्षणावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकतात व शिक्षणाची जबाबदारी वाढवितात. भारतात अनेक समस्या आव्हाने म्हणून उभ्या ठाकल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेत नमूद केलेले सार्वभौम समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही राज्य स्थापन होऊन देखील यात परिपूर्णता दिसुन येत नाही. सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक न्याय

मिळू शकला नाही. या सवगोष्टींची दखल घेऊन त्यावर उपाय योजना करण्याची जबाबदारी शिक्षणावरच आहे.

जागतिकीकरण आणि शिक्षणातील आव्हाने :

आजचे २१ व शतक स्पर्धेचे युग बनलेले आहे. या स्पर्धात्मक युगात प्रत्येक जग आपले अस्तित्व शोधण्यासाठी धडपडत आहे. २१ व्या शतकाची खरी नांदी जागतिकीकरणातूनच सुरु झाली आहे. त्याचे मुळ कारण आर्थिक असल तरी त्याचा परिणाम मानवी जीवनाच्या समाजाच्या सर्वच क्षेत्रावर झालेला दिसुन येतो. भारत देशाचा विकास होण्यासाठी मनुष्यबळ आवश्यक आहे. या मनुष्यबळाचा सर्वांगण विकास हा शिक्षणाच्या माध्यमातुन होऊ शकतो. राष्ट्रीय दृष्टीकोनातन शिक्षणाची गरज लक्षात घेऊनच इ.स. १९९१ मध्ये झालेल्या ऋअढढ (ऋशपशीरश्र असीशशाशपीं `प ढीरवश रपव ढरीळषष) कराराच्या रुपान शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाचा प्रारंभ झाला. याचाच परिणाम म्हणज आज शिक्षणासाठी मुक्त व्यवस्था विशेष आर्थिक स्त्रोत, नवनवीन प्रणाली निर्माण झाली.

यातून शिक्षण प्रक्रिया सुकर होण्यासाठी वेगवेगळी आव्हाने निर्माण झाली. ती पुढील प्रमाण :

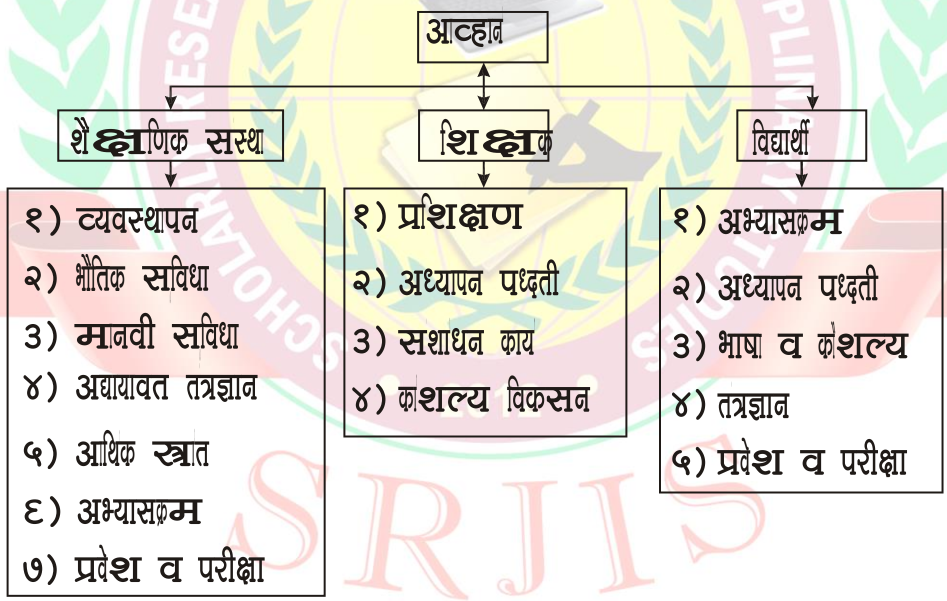

वरील तीन प्रकारामध्ये आव्हानांचे वर्गीकरण करता येईल ‟खाऊजा‟ पध्दतीमुळ आज शिक्षणात शैक्षणिक संस्था ह्या स्पर्धेमध्ये टिकण्यासाठी उच्च पातळीपासन तर निम्न पातळीपर्यंत दर्जेदार व सर्व सोयीयुक्त बनताना दिसत आहेत. शैक्षणिक संस्थेतील आव्हानांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे :

शैक्षणिक संस्थातील आव्हान

व्यवस्थापन

१) शिक्षण मंत्री
२) सचिव
३) शिक्षण संचालक
४) जि. शि. अधिकारी
५) गट शिक्षणाधिकारी
६) खाजगी संस्था
७) अध्यक्ष
८) मुख्याध्यापक
९) शिक्षक
१०) शिक्षकेतर कर्मचारी

भौतिक सुविधा

१) स्थान
२) शालेय परिसर
३) इमारत
४) वर्ग खोल्या
५) खास खोल्या
६) क्रीडांगण
७) आरोग्यविषयक सुविधा

मानवी सुविधा

१) मुख्याध्यापक
२) शिक्षक
३) पालक
४) विद्यार्थी
५) व्य. मंडळ
६) समाज
७) शासन
८) सेवक
९) लिपीक

अद्ययावत तंत्रज्ञान

१) प्रयोग शाळा
२) संगणक कक्ष
३) ग्रंथालय
४) शै. साहित्य
५) वस्तु संग्रहालय

वरील घटक शैक्षणिक संस्थांसाठी आव्हाने आहेत ज्यातून शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यास कारणीभूत ठरतात. स्पर्धेच्या युगात टिकायच असेल तर फक्त शैक्षणिक घटकच नाही तर शिक्षक विद्यार्थ्यांना हे ही आव्हान ठरते. त्यातून शिक्षणाचा दर्जा उंचविण्यात मदत होते.

उदा. खएटउ (खपीींळींीलेपरश्र एश्रळसळलळश्रळींू र्टीरश्रळींू उेाळींशश) संस्थांतर्गत गुणवत्ता विकास समिती यांच्या निकषानुसार विद्यार्थी, शिक्षक व संस्था यांच्या विकासासाठी उपक्रम / सेमिनार राबविणे अनिवार्यआहे. छअअउ च्या नवीन नियमानुसार उपयोजित संशोधनावर अधिक भर दिलेला आहे. यामध्ये वैयक्तिक व सामुहिक संशोधने झाले पाहिजेत.

छउऋ (छरींळेपरश्र उीीळलीश्रीा ऋीराशुेीज्ञ) नुसार जागतिक समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी क्षमता विकसित करणे यावर भर दिलेला आहे. उदा. ज्ञानरचना वादाचा पुरस्कार

शिक्षकांच्या बाबतीतील आव्हाने :

प्रशिक्षण कार्यक्रम	अध्यापन पध्दती	संशोधन कार्ये	कौशल्य विकसन
१) सेवापूर्व प्रशिक्षण (ऊएव., इ.एव., च.एव.) २) सेवांतर्गत प्रशिक्षण	१) व्याख्यान, कथन २) प्रश्नोत्तर, संरचना ३) प्रकल्प, सहल ४) चर्चा, सादरीकरण	१) कृती संशोधन २) विस्तार कार्ये ३) सर्वेक्षण सं. ४) प्रायोगिक सं. ५) उपयोजित सं.	१) अध्यापन कौशल्य २) वक्तृत्व ३) विषय ज्ञान मांडणी ४) वाचन ५) लेखन ६) संभाषण

वरील मुद्यानुरुप आज शिक्षकांपुढ ही आव्हाने आहेत की शिक्षकाने प्रशिक्षण कार्यक्रम हा सेवापूर्व व सेवांतर्गत घ्यावे जेणेकरुन बदलत्या परिस्थितीनुरुप शिक्षकाला स्वतःमध्ये बदल करुन घेता येतो. त्यानंतर शिक्षकाला वेगवेगळ्या अध्यापन पध्दतीने अध्यापन करता आले पाहिजे. त्याचबरोबर उपयोजित संशोधन करता आले पाहिजे. जेणेकरुन नवीन संशोधनातुन येणारे निष्कर्ष शिक्षणात उत्क्रांती घडवून आणू शकेल तसेच, शिक्षकाकडे सद्सद्विवेक बुध्दीने वेगवेगळी कौशल्य आत्मसात करुन ती मांडता आली पाहिजे.

विद्यार्थ्यांपुढील आव्हान

- अभ्यासक्रम
- अध्यापन पध्दती
- भाषा व कौशल्य
- तंत्रज्ञान
- प्रवेश
- परीक्षा

विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या स्तरावर अभ्यासक्रम बदलत असतो. त्या अभ्यासक्रमाला सामोरे जाता आले पाहीजे. उदा. नवोदय, केंद्रीय विद्यालयातील अभ्यासक्रम प्रवेश व परीक्षा पध्दती याला सामोरे जाता आले पाहीजे. तसेच वेगवेगळी भाषा अवगत करता आली पाहीजे. जेणेकरुन त्याला अधिकाधिक अध्ययन होण्यास मदत होईल. अध्ययन करण्यासाठी संगणक हाताळता आले पाहीजे. वेगवेगळ्या अध्यापन पध्दतीतुन अध्ययन करता आले पाहीजे. उदा. प्रकल्प सादरीकरण चर्चा या सारख्या पध्दतीतुन अध्ययन करता आले पाहीजे.

भारतासारख्या विकसनशील देशाने या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी शिक्षणसंस्था, विद्यार्थी व शिक्षक या तीनही बाबतीत भारतापुढील आव्हाने आहेत ती आव्हाने स्विकारुन त्याचा सामना करण्यासाठी काही संधीही उपलब्ध आहेत. त्याचा उपयोग करुन आव्हानांना सामोरे जाता येते. त्या संधी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी संधी	
आव्हाने	संधी
१. लोकसंख्या वाढ	१. दूरशिक्षण पर्यायी शिक्षण
२. बेकारी	२. उद्योजकता शिक्षक, व्यावसायिक शिक्षण
३. निरक्षरता	३. प्रौढ शिक्षण, साक्षरता अभियान
४. ज्ञानाचा प्रस्फोट	४. निरंतर शिक्षण
५. भावनाशून्यता	५. भावनिक / बुध्दीमत्ता / नैतिक शिक्षण
६. नैसर्गिक व मानवी आपत्ती	६. आपत्ती व्यवस्थापन
७. एड्सचे वाढते प्रमाण	७. लैंगिक शिक्षण
८. ताणतणाव	८. तणाव व्यवस्थापन
९. शिक्षणातील तोच तोचपणा	९. सृजनशीलता / मनोरंजनात्मक
१०. विशेष गरजा असणारी बालक	१०. विशेष शिक्षण

११. सामाजिक अशांतता, हिंसा	११. शांततेसाठी शिक्षण
१२. मूल्यांचा अभाव	१२. मूल्यशिक्षण
१३. पर्यावरणाचा ऱ्हास	१३. पर्यावरण शिक्षण
१४. दुर्गम भागात शिक्षणांची कमतरता	१४. एक शिक्षकी शाळा
१५. संकलित मूल्यमापनाच्या मर्यादा	१५. सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन
१६. पुस्तकी ज्ञानाचा अतिरेक	१६. प्रात्यक्षिक कार्ये, प्रकल्प पध्दती
१७. एकाचवेळी जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचणे	१७. संगणकीय तंत्रज्ञान, अभ्यास वर्ग
१८. शिक्षकांचा गुणात्मक दर्जा	१८. सेवांतर्गत प्रशिक्षण

शिक्षणाच्या विविध अंगांमध्ये ज्या–ज्या समस्या अथवा आव्हाने आली. त्यांच निराकरण करण्यासाठी व त्याचा स्विकार करुन आव्हानांवर मात केली आहे. शिक्षण संस्थेच्या बाबतीत वरील प्रमाणे जी आव्हाने पाहीली त्यासाठी पुढील संधी उपलब्ध आहेत.

१. मुक्त शिक्षण
२. शैक्षणिक दूरदर्शन
3. जिल्हा शिक्षण प्रशिक्षण संस्था
४. नवोदय, केंद्रीय विद्यालय
५. क्लास प्रोजेक्ट
६. राष्ट्रीय प्रज्ञा शोध परीक्षा
७. समन्वित बाल विकास सेवा योजना
८. ब्लॅक–बोर्ड ऑपरेशन
९. सॅटेलाईट अनुदेश दूरदर्शन प्रयोग

शिक्षकांच्या आव्हानांच निराकरण करण्यासाठी किंवा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठीची संधी पुढील प्रमाणे :

१. आंतरक्रियात्मक अध्यापन
२. शिक्षणातील येणारे नवीन प्रवाह
3. सेवांतर्गत प्रशिक्षण
४. मूल्यमापन

९. संशोधन

विद्यार्थ्यांच्या आव्हानांचे निराकरण पुढील संधीच्या द्वारे होत असते. ज्याद्वारे विद्यार्थी शिक्षणातील आव्हाने पेलवण्यास सक्षम बनतो
:

१. ई – अध्ययन

२. मूल्यशिक्षण

३. प्रवेश परीक्षा पध्दती

४. क्रमन्वित अध्ययन

५. सहकार्यात्मक अध्ययन

६. मूल्यशिक्षण लैंगिक शिक्षण

७. अभ्यासक्रम

माहिती तंत्रज्ञानाच्या अभूतपूर्व क्रांतीमुळे आता एकंदरीतच शिक्षण प्रक्रियेची नवे शिक्षणप्रवाह नवी आव्हाने, नवी संकल्पना, नवपरिवर्तने यांच्यामळ शिक्षणप्रक्रिया आणि शिक्षण व्यवस्था यांचा चेहरामोहरा पूर्ण बदलून जात आहे. अशा नवनवीन शिक्षण पध्दतीद्वारे ज्ञानाची कवाडे सर्वत्र खूली होत आहेत. आताचा काळ कोणालाही शिकत राहिल्याशिवाय स्वस्थ बसू देणार नाही. आताच ज्ञान उद्यासाठी अपुरे पडत आहे. यासाठी सतत स्वतःशीच स्पर्धा करीत रहावी लागणार आहे. कालचक्राबरोबर निर्माण होणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी वेगवेगळ्या संधीचा उपयोग करावा लागणार आहे. तरच स्वतःची कौशल्ये, क्षमता वाढतील त्याचबरोबर एकंदर शिक्षणाचाच दर्जा वाढेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने

प्रा. जगन कराडे

२. भारतीय शिक्षण पध्दतीचा विकास

डॅ. सौ. प्रतिभा सुधीर पेंडके

३. विद्यमान शिक्षणातील नव विचार प्रवाह डॅ. दत्तात्रय

तापकीय डॅ. गौतम लोंढ

४. शिक्षणातील नव प्रवाह व नवप्रवर्तने

डॅ. ह. ना. जगताप

५. शिक्षण तरंग (खडड्छ)

डॅ. किशोर चव्हाण डॅ.

विजय धामणे